

KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
The Journal of International Turkish Language & Literature Research

|| Sayı/Issue 5 (Ağustos/August 2021), s. 316-333.
|| Geliş Tarihi-Received: 04.06.2021
|| Kabul Tarihi-Accepted: 27.07.2021
|| Araştırma Makalesi-Research Article
|| ISSN: 2687-5675
|| DOI: 10.51531/korkutataturkiyat.948069

Eski ve Orta Türkçe İki Ünlü Arasındaki -ğ- ve -g- Seslerinin Çağdaş Kırgızcadaki Durumu

Old and Middle Turkic Intervocalic -ğ- ve -g- Sounds' Situation in Modern Kyrgyz

Seçkin UYSAL*

Öz

Bilindiği gibi Eski ve Orta Türkçe söz içi damaksıl birincil -ğ- ve -g- sesleri Kırgızcada eriyerek düşmüş ve ikincil ünlü uzunlukları meydana getirmiştir. Bu fonetik hadise Kırgızca'yı diğer Türk dilleri arasında farklı ve özel kılar. Öte yandan Kırgızcada Eski ve Orta Türkçe -ğ- ve -g- seslerinin -g- veya -y- sesine değiştiği bazı sözcükler de vardır. Çağdaş Kırgızcada -g-, -y- seslerinin korunması bu sözcüklerdeki -ğ-, -g- seslerinin birincil olmadığını veya Kırgızca'da çok farklı bir fonetik gelişmenin daha olduğunu düşündürür. Söz içi -g- ve -y- seslerini içeren bazı sözcüklerin birincil -ğ- ve -g-'ye sahip olup olmadığı tartışmalıdır. Söz konusu sözcüklerin kökenleri incelendiğinde ise bu aykırılığın farklı fonetik gelişimlerden ziyade leksikolojik birtakım katmanlardan kaynaklandığı görülür. Kırgızların ve dolayısıyla Kırgızcanın tarihi de bu dilsel katmanları doğrulayan veriler sunar. Bu çalışmada Kırgızcada söz içinde -g- veya -y- seslerine değişmiş Eski ve Orta Türkçe -ğ- ve -g- içeren sözcükler incelenerek hangilerinin arkaizm, hangilerinin Tarihî Kıpçakça katmanı veya Kıpçak ve Karluk grubu Türk dilleri katmanları oldukları ile ilgili düşünceler öne sürülmüştür.

Anahtar Sözcükler: Kırgızca, söz içi damaksıllar, Eski ve Orta Türkçe, leksikoloji.

Abstract

As well known Old and Middle Turkic primary intervocalic velars -ğ- and -g- sounds dropped and creates secondary long vowels in Modern Kyrgyz. This phonetic phenomenon and unique feature makes Kyrgyz special and also separates it from the other Turkic languages. On the other hand Kyrgyz has some words that includes intervocalic velars -ğ-, -g- they changes -g- or -y- sounds. In this words where includes primary -ğ-, -g- velars could be mentioned that they do not have primary -ğ- and -g- sounds or this results from extremely different phonetic progress. It is controversial that some words including intervocalic -g- and -y- have primary -ğ- and -g- sounds. When discussed words' etymologies were investigated it has been seen that these differences come from several layers not exceptional phonetic progress. Not only history of Kyrgyz but also Kyrgyz language presents truly datas on this grammatical layers. In this study it is investigated that preserving intervocalic -ğ-, -g- sounds and changing -y- sound in Kyrgyz then mentioned which of this archaism, which of this Historical Kypchak layer and which of this Modern Kypchak and Karluk layers.

Key Words: Kyrgyz, intervocalic velars, Old and Middle Turkic, lexicology.

* Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek/Kırgızistan, e-posta: seckin.uysal@manas.edu.kg, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7315-7429>.

Giriş

Kırgızcanın tarihî tipolojik gelişimlerinden biri Eski ve Orta Türkçe söz içi damaksıl birincil -ğ- ve -g- seslerinin düşmesi ve bunun neticesinde ikincil ünlü uzunluklarının meydana gelmesidir: ET. *ağız* > Kır. *ooz* “ağız”, ET. *ağuz* > Kır. *uuz* “ilk süt”, ET. *yağuk* > Kır. *cuuk* “yakın”, ET. *yoğan* > Kır. *coon* “yoğun”, ET. *yağı* > Kır. *coo* “düşman”, ET. *oğul* > Kır. *uul* “oğul”, ET. *ağu* > Kır. *uu* “zehir”, ET. *kağun* > Kır. *koon* “kavun”, ET. *kuğu* > Kır. *kuu* “kuğu”, MK. ET. *kağur-* > Kır. *koor-* “kavurmak”, ET. *boğaz* > Kır. *booz* “boğaz”, ET. *tağar* > Kır. *taar* “dağar(cık)”, ET. *yoğur-* > Kır. *cuur-* “yoğurmak”, ET. *yegen* > Kır. *ceen* “yeğen”, ET. *ege* > Kır. *ee* “sahip”. Eski Türkçe sözcük köklerine eklenen yapım ekleri neticesinde iki ünlü arasında kalan -ğ- sesi de eriyerek ikincil ünlü uzunluğu meydana getirmiştir: ET. *sağım* > Kır. *saam* “sağım”, ET. *tuğul-* > Kır. *tuul-* “doğ(ul)mak”. Kırgızcada bu fonetik gelişimin görülmediği, söz içi -ğ- ve -g-’lerin korunduğu ya da yarı ünlü -y- sesine değiştiği sözcükler de vardır: ET. *(y)a/ıgaç* > Kır. *cıgaç* “ağaç”, ET. *buğu* > Kır. *bugu* “(erkek) geyik”, MK. *soğan* > Kır. *sogun* “soğan”, MK. *tügül* > Kır. *tügül* “değil”; ET. *yigit* > Kır. *cigit* “yiğit”, MK. *ögey* > Kır. *ögöy* “üvey”, ET. *ögüt* > Kır. *ügüt* “ögüt”, ET. *teğirmen* > Kır. *teğirmen* “değirmen”, ET *bög-* > Kır. *bögö-* “suyun önünü/yolunu kesmek”, *bögöt* “baraj”; MK. *yığın* > Kır. *cıyın* “yığın”, ET. *ağıl* > *ayıl* “ağıl, köy”, ET. *yègirmi* > *cıyırma* “yirmi”, ET. *yigit* ve MK. *yığın* sözcüklerinde -g- ve -ğ- seslerinin korunması Kırgızcanın uzun *i* (*ii*) ve uzun *ı* (*u*)’ya doğru bir gelişim göstermemesi şeklindeki kısa bir açıklamayla izah edilebilir, fakat diğer sözcüklerdeki iki ünlü arasındaki -ğ-, -g- seslerinin korunması veya yarı ünlü -y-’ye değişmesi izaha muhtaçtır.

Kırgızcada söz içi damaksıl -ğ- ve -g- seslerinin niçin tek tip bir gelişim göstermediğini konu edinen herhangi bir monografi bugüne kadar yapılmamıştır. Ancak ET. ve OT. dönemlerinden itibaren söz içi -ğ-, -g- damaksıllarının Çağdaş Türk dillerindeki durumlarına ve değişimlerine bazı araştırmacılar değinmişlerdir. Ramstedt (1957: 85-86) Türk dillerinde -g- sesinin sızıcılışmaya doğru olan gelişimi ile -b- > -w- (*u*, *ü*) değişiminin paralel olduğunu söyler. Batı Türk dillerinde -g- sesinin -u-, -w-; Kuzey Türk dillerinde yarı ünlü -y-’ye değiştiğini ya da eriyerek ikincil uzun ünlüler oluştuğunu belirtir. Ramstedt’e göre, -k- > -g-; -k- > -ğ- ile -g- > -y-; -g- > -w- değişimi X. ve XV. yy.lar arasında gelişmiştir. Fakat bu süreçte -g- gelişimine ulaşmış lehçede -k-’li biçimler olacağı gibi bunun tam tersi bir durum da söz konusudur. Ona göre bu düzensizlikler komşu lehçelerden alınan sözcüklere dayanır.

Söz içi damaksıllara değinen Tenişev (1984: 200-206) Eski Türkçedeki: -ağa-, -ağu-, -ağı-, -oğu-, -uğu-, -ığı-, -ege-, -egi-, -igi-, -igü-, -öge-, -ögü-, -üge- ses gruplarını içeren sözcüklerden örnekler vermiş, bu sözcüklerin Türk dillerindeki biçimlerini göstermiştir.

Johanson (1998: 100-101) söz içi -ğ- ve -g- seslerinin korunduğu, düştüğü ve dudaksıllaştığı sözcük örnekleri sıralamış, fakat konu ile ilgili açıklama yapmamıştır.

Yılmaz (2010) Tatarca ön ünlülü sözcüklerde ünlüler arası -g- sesine dair düzensiz gelişmeleri incelediği çalışmasında; -g- sesinin dudak ünlüleri arasında -y-’ye değiştiğini, birincil düz ünlüler arasında veya ünlü + düz ünlü arasında *-g- sesinin korunduğunu tespit etmiş ve konuyu örnekleriyle tanıklamıştır.

Söz içi damaksılları konu edinen çalışmalardan en kapsamlısı Károly (2012)’ye aittir. Károly çalışmasında *VgV* ve *VkV* ses gruplarındaki değişimlerin Çağdaş Türk dillerindeki durumuna değinerek bu fonetik gelişimde *VgV* ses grubunun gelişim şemasını şu şekilde vermiştir: 1. *g/ğ* → *dudaksıllaşma* (*v*) → *düşme* (*ø*); 2. *g/ğ* → *süreklileşme/akıcılışma* (*w*, *y*) → *düşme* (*ø*). Bu çalışmada yan yana gelen ikiz (geminated)

damaksılların (-kk-, -k̄k-; -gg-, -ğğ-) Kıpçak grubu Türk dillerindeki gelişim şeması da gösterilmiştir.

*/kk/^{PT}>/k/>/g/>/γ/

*/k/^{PT}>/g/>/γ/^{Kıp.}

*/gg/^{PT}>/g/>/γ/^{Kıp.}>/w,y/>/ø/

*/g/^{PT}>/γ/>/w,y/^{Kıp.}>/ø/ (Károly 2012: 8-10).

Amaç ve Sınırlılık

Bu çalışmada Kırgızcanın (Altayca ile beraber) karakteristik özelliklerinden biri olan ET. ve OT. söz içi -ğ- ve -g- seslerinin eriyerek ikincil ünlü uzunlukları meydana getirmesine aykırı olarak söz içi damaksılların korunduğu veya -y- sesine değiştiği sözcükler incelenmiştir. Kırgızcanın fonetik gelişimine aykırı olarak söz içinde -g- ve -y- ünsüzlerinin varlıklarını korumasının sebebi üzerinde durulmuştur. Bu amaçla ET. ve OT. söz içi birincil -ğ-, -g- seslerinin içeren sözcükler listenmiş ve bu sözcüklerin etimolojileri ile ilgili görüşlere yer verilmiştir. Söz konusu sözcüklerin sırasıyla Tarihî ve Çağdaş Türk dillerindeki durumları gösterilerek konu ile ilgili veriler derlenmiştir. Bu veriler ışığında sonuç bölümüne bir harita eklenmiş ve konuya ilişkin görüşler belirtilmiştir.

Kuramsal Çerçeve

ET. ve OT. sözcüklerdeki söz içi -ğ- ve -g- seslerinin Kırgızcada çoğunlukla düşmesi ve bunun neticesinde ikincil uzun ünlüler meydana getirmesi yanında söz içi -ğ- ve -g- sesleri içeren bazı sözcüklerde bu gelişimin görülmemesi düzensizliği Kırgızcanın tarihî gelişimi içindeki fonetik ve leksikolojik bazı hususiyetler ile ilgili olmalıdır.

VğV, VgV ses gruplarındaki düzensiz değişime fonetik açıdan bakılması söz konusu ses gruplarını içeren sözcüklerin ünlü, ünsüz nitelik ve niceliklerini akla getirir. Bu nedenle söz başı ve ilk hece ünlülerinin birincil ünlü içermelerinde bir düzen aranmalıdır. Fakat -ğ- sesinin korunduğu (AT *ığaç*) Kır. *cığaç*, -y- sesine değişen (AT *âğıl*) Kır. *ayıl* sözcüklerinin yanında -ğ- ve -g- seslerinin eridiği sözcüklerden ise sadece (AT *âğız*) Kır. *ooz*, (AT *âğır*) Kır. *oor*, (AT *âğu*) Kır. *uu*, (AT *kâğun*) Kır. *koon* sözcükleri birincil ünlü içerir. Bu durumda Kırgızcadaki bu düzensiz gelişimi birincil ünlü uzunlukları ile açıklamak mümkün değildir. Konu ünlülerin nitelikleri açısından değerlendirildiğinde de meselenin aydınlatılamayacağı hemen tespit edilebilir. Zira ET. 'de Düz Ünlü + ğ / g + Düz Ünlü sözcükler: *âğız*, *âğuz*, *yağı* gibi sözcüklerde ikincil ünlü oluştururken, (y)ı/ağaç, *yigit*, *ağıl* gibi sözcüklerde damaksıllar korunmakta veya -y- sesine değişmektedir. Düz Ünlü + ğ / g + Yuvarlak Ünlü, Yuvarlak Ünlü + ğ / g + Yuvarlak Ünlü söz gruplarında da durum farklı değildir. Sözcük sonlarındaki ünsüz niteliklerinin (patlayıcılık, akıcılık) söz içi damaksılların varlığını korumasına etki etmiş olma ihtimali göz önüne alınarak yapılan değerlendirme kısmi sonuçlar verse de bu durum genel olarak kandırıcı olmaktan uzaktır. Çünkü Kır. *cığaç*, *yigit*, *üğüt*, *bögöt* sözcüklerindeki patlayıcı ç, t sesleri ikincil uzun ünlülerin meydana geldiği ET. ve OT. sözcüklerde görülmez. Öte yandan n, r, l gibi akıcı ünsüz barındıran Kır. *sogun*, *teğirmen*, *ögöy*, *cıyın*, *ayıl* gibi sözcüklerde ya damaksıllar korunmuş ya da -y- sesine değişmiştir. ET. n, r, l gibi akıcı ünsüz içeren ET. *yogan* (Kır. *coon*), ET. *oğul* (Kır. *uul*), ET. *kağun* (Kır. *koon*), ET. *tağar* (Kır. *taar*), ET. *yoğur-* (Kır. *cuur-*), ET. *yegen* (Kır. *ceen*) gibi sözcüklerde de ikincil ünlü uzunlukları meydana gelmiştir.

VCV ses gruplarındaki V¹, V² ve C'ların bürünsel özellikleri için Rassadin'in Moğolcadaki VCV ses gruplarının niçin tek tip gelişim göstermediği ile ilgili tasarladığı hipotezinin Kırgızcaya da uygulanabilirliği değerlendirilebilir. Rassadin'e göre VV gelişimi V¹ ve V² arasındaki bürünsel farklılıklardan kaynaklanmalıdır. VCV > VV

gelişimi V^2 'nin daha güçlü vurgulanmasından ortaya çıkar. Ancak eğer V^1 /o/, /ö/ gibi yuvarlak ünlüleri içeriyorsa, V^2 'yi dudaksıllaştırır, ardından C eriyerek VV gerçekleşir. Durum böyle değilse VCV ses grubu değişmeden kalır (Rassadin 1982: 38-57). Moğolca için üretilen bu hipotezi Kırgızcaya uyguladığımızda: *yoğan, oğul, boğaz, yoğur-* sözcüklerinde V^1 'in /o/ olduğu ve ünlü uzunluğu meydana geldiği görülür. Ancak *ağız, ağuz, yağı, ağu, kağun, kağur-, yegen, tağar, ege* gibi V^1 'i /o/ ve /ö/ içermeyen sözcüklerde de ünlü uzunluğu meydana gelmesi daha bu aşamada bile bu hipotezin Kırgızcaya uygulanamayacağını gösterir.

Kırgızca VgV , VgV ses gruplarındaki düzensiz değişimi leksikolojik açıdan değerlendirmek için -ğ-, -g- damaksıllarının korunduğu veya -y- sesine değiştiği sözcüklerin etimolojilerine bakmak ve bu sözcüklerdeki damaksılların birincil olup olmadıklarını belirtmek gerekir. Farklı görüşlerden dolayı *buğu, tügül, böğö-t, yegirmi* sözcüklerinin birincil damaksıl içerip içermemeleri tartışmalıdır. Ancak bu sözcüklerin ET. ve OT.'deki biçimleri söz içi damaksıllar içerdiklerinden bu çalışmada değerlendirilmişlerdir. Diğer sözcüklerde ise damaksılların birincil olmaları kabul görmüş gibidir. Etimolojik değerlendirme yanında söz konusu sözcükleri leksikolojik açıdan değerlendirmek Kırgızcanın Eski Kırgızca (Yenisey) döneminden itibaren gelişimi, Kırgızların diğer Türk toplulukları ile kurduğu siyasi birliktelikleri ve komşuluk ilişkileri yol gösterici olacaktır. Bu nedenle Tarihi Kıpçakça, Çağatayca, Çağdaş Kıpçak ve Karluk grubu Türk dilleri de değerlendirmeye alınmıştır.

Ramstedt'in (1957: 85-86) belirttiği Türk dillerinin başka Türk dillerinden yapmış olduğu ödünçlemeler bu düzensizliklerde rol oynamış olabilir. Bu çalışmada, hangi sözcüğün hangi Tarihi ve Çağdaş Türk dili grubundan ödünçlendiği, dolayısıyla hangi alt katmana veya yan katmana dayandığı veya hangi sözcüğün arkaizm olabileceğine dair görüşler için Károly'nın (2012) damaksıl seslerin Kıpçakça temelinde hazırladığı gelişim şeması esas alınmıştır. Konu bütünlüğünü bozmamak ve belirli alanda daha sağlıklı görüşler belirtmek amacıyla sözcüklerin yalnızca Kırgız edebî dilindeki kullanımları değerlendirilmiştir. Öte yandan bu çalışma benzer konularda yapılacak araştırmalara örnek ve öncelik teşkil edebilir.

Yöntem

Kırgızcada ET. ve OT. dönemlerinden bu yana varlığını koruyan -ğ- ve -g- sesleri ile bu seslerin Çağdaş Kırgızcada yarı ünlü -y- sesine değişmiş biçimleri tarihi karşılaştırmalı yöntem ile incelenmiştir. Söz konusu sözcüklerin etimolojileri ile birincil ünlü taşıyıp taşımadıkları ya da -ğ- ve -g- seslerinin gerçekten birincil olup olmadıkları ortaya konduktan sonra Kırgızcanın tarihî gelişiminin genel çerçevesi, Kırgızcanın bu fonetik özelliği ile hangi Türk dillerine yaklaştığı ve Kırgızcada hangi tarihî dil katmanlarının olduğu verileri ortaya konmuştur.

Eski Kırgız (Yenisey) dilinin bugünkü çağdaş temsilcileri Kırgızca ve Altaycadır. Her iki topluluğun (Kırgızların ve Altaylıların) Kıpçak kabileleri ile olan siyasi birliktelikleri ve komşulukları da tarihî bir gerçektir. Kırgızca'yı Hakasça, Tuvacaya yaklaştıran fonetik özellikler de vardır (Baskakov 1969: 337). Bu dilsel ve sosyolojik yakınlıklardan dolayı sözcükler Altayca, Hakasça ve Tuvaca ile karşılaştırılmıştır.

Eski Dönem Kıpçakçaya tekabül eden (VIII. yy. sonları-XI. yy. ortaları) 922'de İbn Fadlan'ın (Kıpçak grubu Türk dili konuşan) Başkurtlardan bahsetmesi, Başkurtların ilk konuştukları dilin Kıpçakça olduğu ya da en azından Kıpçakça alt veya yan katman özellikleri taşıdığını akla getirir. Yapısında kısmen söz başı *d-* ve *g-* ünsüzleri bulundurma gibi Kıpçakça dışı özellikler barındırsa da Kıpçak grubu Türk dillerinden birini konuşan Karakalpaklardan bahseden XII.yy.a tarihli Rus kronikleri (Rus. Çernıye Klobuki) vardır

(Jankowski 2015: 271-272). Kıpçak yazı dili ile eserlerin verildiği Orta Dönem Kıpçakça XIII. yy.- XVI.yy. aralığına tarihlenir (Jankowski 2015: 271). Kıpçak dilinin en önemli eserlerinden biri XIV.da Latin alfabesiyle derlenen *Codex Cumanicus*'tur (Clauson 1972: xxiv). J. Eckmann (1965: 36) karışık dilli Memluk sahası eserler (1383-1400) arasında Asıl Kıpçak diline ait olanların; *İrşādü'l-mülük ve's-selaṭin, Gülistan Tercümesi, Baytaratu'l-vāziḥ, Münyetü'l-guzāt* olduğunu belirtir (Eckmann 1965: 36). Kırgız ve Kazak topluluklarının yüzyıllar süren yakınlığı nedeniyle NE (Kuzey Doğu)¹ dili olan Kırgızca Kazakça ile ortak özelliklere sahip olmuştur (Clauson 1972: xxvii-xxviii). Kırgızların Tiyan-Şan'a göçlerinin tamamlanmasının ardından doğal olarak Kırgızlar ile Uygur, Özbek, Tacik ve Kazak toplulukları arasında ekonomik ve siyasî ilişkiler meydana gelmiştir (Yunusaliyev 2016: 244).

Tarihî karşılaştırmalı yöntemde Tarihî Kıpçak dili olarak; *Codex Cumanicus, İrşādü'l-mülük ve's-selaṭin, Gülistan Tercümesi, Baytaratu'l-vāziḥ, Münyetü'l-guzāt* esas alınmıştır. Sözcüklerin seçiminde ve anlamlarında Toparlı vd.nin *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü* (2007)'ne bakılmıştır. Kırgızların Tiyan-Şan'a göçleri tamamlanmadan (XVI. yy.) bir yüzyıl önce yazı dili olmaya başlayan ve XX. yy.ın başlarına kadar bütün Doğu Türkleri arasında varlığını sürdüren Çağatay yazı dili de bu çalışmada değerlendirilmiştir. Sözcüklerin Çağatayca biçimleri için Ünlü'nün *Çağatay Türkçesi Sözlüğü* (2014) kullanılmıştır. Kırgızcanın Altayca, Hakasça, Tuvaca gibi Güney Sibiryaya Türk dilleri ile karşılaştırılması yanında Çağdaş Kıpçak grubu dilleriyle karşılaştırılmasında Başkurtça, Tatarca, Karakalpakça, Kazakça; Karluk grubu dillerle karşılaştırılmasında Özbekçe ve Yeni Uygurca esas alınmıştır. Çağdaş Kırgızca sözcükler için Yudahin'in *Kırgız Sözlüğü* (1998) kullanılmıştır.

Kırgızcanın Tarihi ve Tarihî Kırgızca - Tarihî Kıpçakça İlişkisi

Yenisey döneminden (VIII. yy.) başlayıp IX.-X yüzyıllara kadar devam eden (Eski Kırgızca) (Yunusaliyev 2016: 241) Köktürk ve Uygur hâkimiyetlerinden sonra X. yy. başlangıcında Kırgız siyasi birliği oluşmaya başlamıştı. Bu Kırgız siyasi birliğinin (Kırgız Kağanlığı) altında başka halklara da hükmedildiği, bu kitlelerin içinde Kıpçakların da bulunduğu düşünülmektedir (Golden 1992: 343). Eski Kıpçakçanın VIII. yy. sonları - XI. yy. ortalarında şekillenmeye başladığı (bu dönem Erken Dönem Eski Kıpçakça olarak adlandırılır) göz önünde tutulduğunda (Jankowski 2015: 271) Eski Kırgızca ile Erken Dönem Eski Kıpçakça temasının olduğu söylenebilir. XI. yy. - 1230'lı yıllardaki Moğol istilası arasındaki dönem Geç Dönem Eski Kıpçakça olarak adlandırılır. Orta Dönem Kıpçakça XIII. - XVI. yy. aralığına tarihlenir. Genel kanıya göre Modern Türk dillerinin bağımsız olarak şekillenmelerinin başlangıcı da bu dönemden sonrasına rastlar (Jankowski 2015: 271).

Geç Dönem Eski Kıpçakça sona erip Orta Kıpçakçanın varlığını sürdürdüğü yüzyıllarda Kırgızların Tiyan-Şan'a olan göçleri tamamlanmıştı. Yunusaliyev (2016: 244) XVI. yy.dan günümüze kadar olan dönemi Yeni Kırgızca olarak adlandırmakta ve bu döneme Tiyan-Şan Dönemi demektedir. Kırgızlar Tiyan-Şan'da Uygur, Özbek, Tacik ve Kazak topluluklarıyla ilişkiler kurmuşlardır. XVI. yüzyıldan Sovyet devrimine kadar olan dönemde Kırgız sözlü edebiyat geleneği devam etmiş, ancak Kırgız edebî diliyle elimize bir eser ulaşmamıştır. Dolayısıyla Kırgız edebî dili oluşum sürecinde bölgenin yazı dili olan Çağataycanın Kırgızcaya olan etkisinden de söz etmek mümkündür.

¹ Kuzey Doğu grubu ile Doğu Sibiryaya ve komşu bölgelerde konuşulan, ancak yakın zamana kadar yazı dili olmayan diller kastediliyor (EDPT: xxvii)

Kırgızcanın Türk Dilleri Arasındaki Yeri

Türk dillerini tasnif ettiği çalışmada Türk dillerini dört gruba ayıran Radloff Kırgızca'yı (Kara Kırgızca) II. Batı Diyalektleri grubunda Kazakça (Kazak Kırgızca), Karakalpakça ile birlikte değerlendirmiştir (Tekin 1989: 143). Ramstedt altı gruba ayırdığı Türk dillerinin V. Batı grubunda (tağ > taw, d > y) Kırgızca'yı, Kazakça, Karakalpakça, Nogayca, Kumukça, Karaçay Balkarca, Karaimce, Tatar Mişer diyalekti ve Başkurtça ile birlikte göstermiştir (Tekin 1989: 146). Samoyloviç de Türk dillerini altı gruba ayırmıştır. Kırgızca bu altı grup içerisinde III. taw grubunda (Kıpçak, Kuzey-Batı) Altay, Teleüt, Kumandı, Kumuk, Karaçay Balkar, Tobol, Baraba, İç Rusya diyalektleri, Mişer, Başkurt, Kırım (güney kıyıları dışında), Karaim, Nogay, Kazak dil ve diyalektleri ile birlikte değerlendirilmiştir (Tekin 1989: 148). Türk dil ve diyalektlerini on iki gruba ayıran Tekin (1989: 162-163) Kırgızca'yı diğer dil ve diyalektlerden müstakil olarak VIII. tölü grubunda göstermiştir.

Kırgızcanın Ünlü Fonemleri

Çağdaş Kırgızcada sekiz kısa (a, e, ı, i, o, ö, u, ü), altı uzun (aa, ee, oo, öö, uu, üü) ünlü fonem vardır. Batmanov (1939: 38-39) Kırgızcada tek heceli (monosyllabic) uzun a (aa) fonemi olmadığını, ancak [aCa] söz grubu aralarında boşluklu iki /a/ kombinasyonunun olduğunu söyler. Ona göre /aa/ daha çok [aCa] söz grubundaki ünsüzün kaybolmasıyla oluşur: Kır. şaar, Özb. şehir; Kır. saat < saakat < Ar. sa'at, Kır. (söyleyiş) maa < maga. Batmanov görüşünü ispat etmek için alıntı sözcükler ile teklik birinci kişi zamirinin yönelme eki aldığı biçimini örnek olarak vermiştir. Ancak Kırgızca'da aCa > aa gelişimine Türkçe sözcüklerden de örnekler verebilirdi: ET. tağar > Kır. taar "dağarcık, torba" krş. Trk. söz dağarcığı, ET. sağım > Kır. saam "sağım". Bu örnekler Kırgızcada uzun a'nın (aa) fonemik olduğunu göstermektedir.

Bulgular

1. ET., OT. -ğ- / -g- > Kır. -g-

1.1. ET. (y)a/ığaç > Kır. cığaç

ET. ığaç (Tekin 2003: 244), TT X 417 (Nadelyayev vd. 1969: 265) > Kır. cığaç "ağaç" (Yudahin 1998: 207), fakat sözcüğün "kütük, kesilmiş ağaç" anlamı daha yaygındır. Bitki anlamındaki ağaç sözcüğü için yaygın olarak Far. tarak > Kır. darak "ağaç" (Yudahin 1998: 297) kullanılır: cığaççı(lık) "marangoz, marangozluk" (Yudahin 1998: 207). Sözcüğün ı "aile, tohum; orman, çalı" + ğaç küçültme ekine dayandırılması konusunda görüş birliği var gibidir (Sevortyan 1974: 71). -ğaç küçültme eki konusunda Serebrennikov ve Gadjeva (2011: 98) da aynı görüştedir: kuş > Alt. kuşkaç, Tuv. kuşkaş "kuşcağız". ı "bitki" (Erdal 1991: 84), i "ağaç topluluğu, orman" (Tekin 1995: 175). Clauson (1972: 79) i ığaç "çalı ve ağaçlar" sözcüğünün XI. yy.dan önce genellikle ığaç olarak kaydedildiğini belirtmiştir.

Tarihî Kıpçakça: BV, GT, İM ağaç, CC ağaç "ağaç" (Toparlı vd. 2007: 3). Çağataycada yığac/yığaç "ağaç" (Ünlü 2014: 1250).

Güney Sibiryaya Türk dilleri: Alt. ağaş "ağaç, odun" (Baskakov 1947: 12), Hak. ağas "ağaç, odun" (Baskakov 1953: 16), Tuv. ıyaş "ağaç, odun; ormanlık alan" (Tenişev 1968: 434).

Kıpçak grubu Türk dilleri: Kaz. ağaş "ağaç" (Nuraliyeva 2008: 8), K. Kıp. ağaş "ağaç, odun; ahşap" kütük" (Baskakov 1958: 18), Tat. ağaç "ağaç, odun; orman" (Osmanov 1966: 20), Bşk. ağas "ağaç, odun, ahşap" (Uraskin 1996: 7).

Karluk grubu Türk dilleri: Y.Uyg. yağaç "ağaç" (Necip 1995: 454), Özb. yağaç "ağaç; orman" (Karınıyazov ve Borovkov 1941: 146).

Tarihî ve Çağdaş Türk dillerinde olduğu gibi (Tuvaca hariç) Kırgızcada da söz içi damaksıl korunmuştur. PT *ī “orman” +ğaç (küçültme eki) > *īğaç > ET. (y)ā/īğaç > Kır. cığaç. Sözcük sadece Kırgızca için değil burada incelenen (Tuvaca hariç) tüm Türk dilleri için arkaizm olarak değerlendirilebilir.

1.2. ET. buğu > Kır. bugu

ESTYa’da (Sevortyan 1978: 235-236) Kırgızca ve Kazakçada “genç erkek deve” anlamında kullanılan *buğra*, *buğur*, *buurcun* sözcüklerinin temel anlamlarının *buğu* sözcüğünden geldiği belirtilmekte birlikte, Yakutların yaşadıkları iklim ve coğrafya özelliklerinden ve deve ile aynı ekonomik işleve sahip olmasından dolayı Yakutçada “geyik” anlamında kullanıldığı da söylenmiştir. Kır. *buurcun* “genç erkek deve”, Kır. *buura* “deve aygırı” (Yudahin 1998: 150).

buğa “boğa”, *buğra* “erkek deve”, *buğu* “geyik” sözcüklerinin hem ESTYa’da (Sevortyan 1978: 236-237) hem de SIGTYaL’de (Tenişev 2001: 152, 437) kökteş olabileceği üzerinde durulmuştur. ESTYa’da *buğur* / *buğra*’nın evcilleştirilmiş bütün büyükbaş hayvanlara verilen ad olduğu kabul edilebileceği görüşü (Sevortyan 1978: 236). SIGTYaL’de kızıl geyiklerin çıkardığı sestten hareketle yansıma kökenli bir **bug* kökü tasarlanabileceği fikri ileri sürülmektedir (Tenişev 2001: 437).

Geyiklerin Ön Türkçe döneminde belirli bir bölgede (muhtemelen Doğu) evcilleştirilmiş bir türe dönüştürülmesinden sonra farklı koşullarda farklı büyükbaş hayvanları adlandırmada kullanılmış (*buğu* “geyik” adının *buğa* “boğa” ile fonetik yakınlığı ve bu hayvanların benzer ekonomik işlevlerinden kaynaklanıyor olabilir) olması da muhtemeldir (Tenişev 2001: 437-438).

Moğolların Gizli Tarihi’nde Moğ. **bugu* “erkek geyik” anlamındadır. Türk. için erken dönemde Moğolcadan ödünçleme olabilir. Sözcüğün Altay paralellikleri için; TM **fegu-len* “buzağı”, Türk. *buğa* “boğa” bkz. VEWT (Räsänen 1969: 86); ESTYa (Sevortyan 1978: 237), SIGTYaL (Tenişev 2001: 152). Poppe de *buğu*’nun Moğolcadan ödünçleme olduğu görüşündedir. Doerfer ise sözcüğü Moğolcada Türkizm olarak kabul eder (Sevortyan 1978: 236-237).

Tarihî Kıpçakça: CC *boğa* “boğa”, diğer bazı Kıpçakça eserlerde: *boğra/buğra* “erkek deve” (Toparlı vd. 2007: 33, 36). Çağataycada *buğu* “erkek geyik, kızıl geyik” (Ünlü 2014: 170).

Güney Sibiry Türk dillerinde *bugu* sözcüğü tanıklanamamıştır. Hak.da *kiik* “geyik” (Baskakov 1953: 74).

Kıpçak grubu Türk dilleri: Kaz. *bugı* “geyik” (Nuraliyeva 2008: 43), K.Kıp. *bugı* “geyik” (Baskakov 1958: 119). Tatarca ve Başkurtçada kullanımı tanıklanamamıştır.

Karluk grubu Türk dilleri: Y. Uyg. *buğa* “geyik” (Necip 1995: 52), Özbekçede *kiyik* (Karimiyazov ve Borovkov 1941: 218) sözcüğü tanıklanırken *bugu* sözcüğü taranan sözlüklerde tespit edilememiştir.

Memluk Kıpçakçası, Güney Sibiry Türk dilleri ve Özbekçede *buğu* biçimi tanıklanamadığından sözcük Kırgızca için arkaizm veya (Geç Dönem) Moğolcadan ödünçleme kabul edilebilir.

1.3. MK soğan / soğun > Kır. sogon

soğan / *soğun* MK I 409 (Nadelyayev vd. 1969: 506-507) > Kır. *sogon* “soğan”. Sözcüğün kökeni ile ilgili iki temel görüşten birincisi L. Bugadov’a aittir (Bud. II 404). Ona göre sözcük *soğ-* “sokmak, içine yerleştirmek” kökünden gelir. Rassadin de aynı görüşü

benimsemiştir. VEWT, 425a ve Brock. OGM § 53'te *soğan* / *soğun'*un *soy-* "soymak" eylem kökünden geldiği görüşü vardır (Levitskaya vd. 2003: 296-297).

*soğan'*ın *soy-* "soymak" eyleminden geliştiği görüşüne Doğu Türkçesindeki *-GAN* ortaç ekinin varlığı ile itiraz edilebilir. Borcklemann'ın *soğan* < *soy-ğan* görüşü kabul edilirse Çağataycada ya da Çağataycanın devamı olan dillerin birinde veya birkaçında **soyğan/soygan* biçimi görülmeliydi. Üstelik Doğu Türkçesinde *soy-* "hayvan kesmek/boğazlamak; hayvan derisi yüzmek" anlamındadır [krş. *çeç-* "düğüm çözmek, soymak, kıyafet çıkarmak; problem çözmek" (Yudahin 1998: 257)].

L. Bugadov'un *soğ-* "sokmak, içine yerleştirmek" köküne dayalı görüşü (**soğ-kan* > **soğkan* > *soğan*) ikiz ünsüzleşmesi (consonant gemination) açısından kabul edilebilir görünse de **soğan* biçiminin tanıklanmamasından, yani bu biçimde bir söz kalıntısı olmamasından dolayı bu açıklama kandırıcı olmaktan uzaktır. Sözcük **su-ğan* (<*su-* "çekmek, uzamak, genişlemek"-*ğan*): *ol maña yün sudı* "o bana yüz çekti" MK III 248 (Nadelyayev vd. 1969: 512) gelişmiş olmalıdır. Dolayısıyla söz içi damaksıl *-ğ-* birincildir.

Sözcüğün Sans.dan alıntı olduğu görüş de vardır: *sukanda* सुकन्द *su* "iyi, kıymetli" + *kanda* "yumru kök" etimolojiturkce.com/kelime/soğan (Erişim Tarihi: 04.06.2021).

Tarihî Kıpçakça: CC, BV, GT *soğan* "soğan" (Toparlı vd.: 238). Çağataycada *soğan* "soğan" (Ünlü 2014: 997).

Güney Sibirya Türk dilleri: Alt. *sogon* "soğan sapı" (Baskakov 1947: 129), Hak. *soğan* "soğan, soğan sapı" (Baskakov 1953: 191), Tuv. *soguna* "soğan, soğan sapı" (Tenişev 1968: 271).

Kıpçak grubu Türk dilleri: Tat. *sugan* "soğan" (Osmanov 1966: 488), Bşk. *hugan* "soğan" (Uraskin 1996: 741). Sözcük Kazakça ve Karakalpakçada tanıklanamamıştır. Bu dillerde *soğan* anlamında *piyaz* sözcüğü kullanılır: Kaz. *piyaz* (Nuralieyeva 2008: 155), K.Klp. *piyaz* "soğan" (Baskakov 1958: 534). Kır.da da *piyaz* "soğan" (Yudahin 1998: 623) aktif olarak kullanılır.

Karluk grubu Türk dilleri: Y. Uyg. *soğan* "soğan" (Necip 1995: 357). Sözcük Özbekçede tanıklanamamıştır.

Sözcüğün tartışmalı kökeni dışında hem ET., OT., Tarihî Kıpçakça ve Çağataycadaki kullanımı (*soğan*) bilindiğinden hem de *soğan* anlamında aktif olarak Far. *piyaz* sözcüğünün kullanılmasından dolayı bu biçim Kırgızca için arkaizm kabul edilebilir.

1.4. MK. tügül > Kır. tügül

Ramstedt *tegül* (*tökel*) sözcüğünün *töke-* "bitmek, *tüke-/t-/n-* eylemi ile *-l* e.a.y.e.den geldiğini düşünür (Ramstedt 1924: 213), (Sevortyan ve Gadjieva 1980: 214).

A. von Gabain *tegül'*ün *tek* + *ol* (**yok* + *ol* > *yoğul*)dan (analoji ile) geldiği görüşündedir. (Gabain 1952: 86-87), (Sevortyan ve Gadjieva 1980: 214).

Kononov *tegül* / *degül*'ü MK'nin Argu dilinden verdiği olumsuzluk ifadesi örneği "dağ ol" ile açıklar (bkz. Broc. OGM § 143; Nadelyayev vd. 1969: 645), krş.: MK III *ol andağ dağ ol* "(o) öyle değil" (Nadelyayev vd. 1969: 158). Kononov'a göre *değil* / *dağol*, *dağ* + *ol* biçiminden meydana gelmiş birleşik sözcüktür; *dağ* + *ol* (işaret zamiri): *değil* (не есть, не) "yok" anlamı taşır. Ancak *dağ ol* görüşünde söz başı *d-* ünsüzü ile söz içi *-a-* ünsüzünü açıklanmaya muhtaçtır (Sevortyan 1980: 214).

Tarihî Kıpçakça: Sözcüğün Asıl Kıpçakça olarak değerlendirildiği eserlerde *d-*'li olması ilgi çekicidir. *degül* (BV, GT, İM); *devül* (CC); *dögül* "değil" (GT, MG) (Toparlı vd.

2007: 58, 60, 64). Diğer metinlerde: *teğil* (DM), *teğül* (KK, RH); *tögül* (MG); *tüyül* (TZ) “değil” (Toparlı vd., 2007: 58, 60, 64). Çağataycada *tügül* “değil” krş. *digül*, *dögül*, *tögül*, *degil*, *degül* (Ünlü 2014: 278).

Güney Sibirya, Karluk grubu Türk dillerinin hiçbirinde tanıklanmayan sözcük, Kıpçak grubu Türk dillerinde ise sadece Başkurtçada tanıklanmıştır: Bşk. *tügel* “değil” (Uraskin 1996: 649).

Orh. T. ve E. Uyg.da görülmeyen sözcük ESTYa’da (Sevortyan 1980: 214) açıklandığı gibi *tek+ol* veya *dağ+ol* biçimlerinden gelişmiş olmalıdır. Tarihî Kıpçakça metinlerindeki *degül* (BV, GT, İM), *dögül* (GT, MG), *teğül* (KK, RH), *tögül* (MG), *tüyül* (TZ) “değil” (Toparlı vd. 2007: 58, 64, 268, 282) kullanımlarda bu görüşü destekler. Bu yapılar XIII. ve XIV. yy.lardan sonra ortaya çıkmış olmalıdır.

Kırgızcada *değil* anlamında aktif olarak *emes* (<er+mes) sözcüğünün kullanılması göz önüne alındığında *tügül* arkaizm olarak kabul edilebilir.

1.5. ET. yigit > Kır. cigit

W. Bang sözcüğü “alpağut, bayağut” sözcükleri ile karşılaştırarak *yi-* / *ye-* “yemek” eylemlerine dayandırır ve bunu *-git* ekli bir türemiş sözcük kabul eder. Sözcüğün *yig*, *yeg* “daha iyi” + *it* şeklinden de gelişebileceğini belirten görüşler de vardır (Brock. OGM § 59), (Sevortyan ve Levitskaya 1989: 199). Sözcük ile ilgili bir diğer görüş de **(y)igi-* “beslemek” eylem kökünden *-t* eylemden ad yapma ekine dayanan görüştür. *yigit*’in sadece insanlar için değil diğer canlılar için de kullanılması bu etimolojiyi destekler: *igid öküz* “buzağı” MK III 16, Bodr. İsf. A. 38 (Nadelyayev vd. 1969: 205). **yig/yeg* kökü *yegin* ve *yegit*, *tegin* ve *tegit*’te olduğu gibi birlik-çokluk bağlantılı biçimleri olabilir (Nadelyayev vd. 1969: 547-548).

BV, GT, İM, MG *yigit*, CC *igit* (Toparlı vd. 2007: 322), CC *yegit* “yigit” (Toparlı vd. 2007: 317). Çağataycada *yigit* “yiğit, genç, delikanlı” (Ünlü 2014: 1253).

Güney Sibirya Türk dilleri: Alt. *d’iit* “delikanlı, genç” (Baskakov 1947: 54), Hak. *çit* “delikanlı, genç” (Baskakov 1953: 316).

Kıpçak grubu Türk dilleri: Kaz *jigit* “delikanlı; dost” (Nuraliyeva 2008: 83), K.Klp. *jigit* “delikanlı” (Baskakov 1958: 250), Tat. *yeget* “delikanlı, cesur; damat; talip (konuşma dili)” (Osmanov 1966: 144), Bşk. *yeget* “delikanlı, genç; damat” (Uraskin 1996: 177).

Karluk grubu Türk dilleri: Y. Uyg. *jigit* / *yigit* “yiğit, delikanlı” (Neci 1995: 182, 468), Özb. *yigit* “delikanlı” (Karimiyazov ve Borovkov 1941: 195).

Alt. ve Hak.daki uzun i (ii)’li biçimler, *cigit*’in arkaizm veya Kıpçak, Karluk yan katmanı olduğunu düşündürür.

1.6. MK. ögey > Kır. ögöy

ögey ‘üvey’ fonetik değişimler ile Kuzeydoğu’da *öy/üy* biçimleri görülür, *ögey anamız*, “üvey annemiz” Uyg. VIII., *ögey kiz* “üvey kız” Kaş I 123 Kıp. *ögey oğlan* “üvey oğlan” (Clauson 1972: 119).

Räsänen (1949: 120) Türk. *ögey* “üvey, öz olmayan” ile Moğ. *ügey* “değil, hayır” sözcüklerinin karşılaştırır. Doerfer ise Türk. *ögey* ile Moğ. *ügey*’in hem morfolojik hem de fonetik açıdan karşılaştırılamayacağı görüşündedir (Doerfer 1967: 160).

Sözcük **ög* / **ök* “anne” +*key* ya da +*ey* (küçültme ekleri) eklerinden biri ile oluşmuş gibi görünmektedir. +*key* küçültme eki ile oluşmuş biçimin ikiz ünsüzlü (geminated) olması da fonetik açıdan uygundur: *ögey* “annecik, anne yerine geçen ?” <

*ög-gey < *ög+key. +kay / +key küçültme eki ile ilgili diğer örnekler: *kuyyan* “tavşan” > Tat. *kuyankay* “tavşan yavrusu”, *bâla* > Özb. *bâlakay* “çocukcağız” (Serebrennikov ve Gadjeva 2011: 97).

+ey küçültme ekli biçimi: *ögey* “annecik, anne yerine geçen?” < *ög* “anne” +*ey* biçiminde tasarlanabilir. +ay/+ey küçültme eklerine dair diğer örnekler: *ata* > Nog. *atay* “babacık”, Özb. *bâba* > *bâbay* “dedecik” (Serebrennikov ve Gadjeva 2011: 98).

Tarihî Kıpçakçada Asıl Kıpçakça olmayan eserlerden birinde tanıklanmıştır: *ögey* “öz olmayan” (TA) (Toparlı vd.: 209). Çağataycada *ögey* “üvey, öz olmayan akrabalık” (Ünlü 2014: 872).

Güney Sibirya Türk dilleri: Alt. *ööy / öy* “üvey” (Baskakov 1947: 118-199), Hak. *ööy* “üvey” (Baskakov 1953: 136). Sözcük Tuvacada tanıklanamamıştır.

Kıpçak grubu Türk dilleri: Kaz. *ögey* “üvey” (Nuraliyeva 2008: 148), K. Kl. *ögey* “üvey” (Baskakov 1958: 504), Tat. *ügi* “üvey; yabancı” (Osmanov 1966: 745), Bşk. *ügey* “üvey” (Uraskin 1996: 685).

Karlık grubu Türk dilleri: Y. Uyg. *ögey* “üvey” (Necip 1995: 304), Özb. *o'gay* “üvey” (Karimiyazov ve Borovkov 1941: 625).

Hem Tarihî hem Çağdaş Türk dillerindeki veriler Károly (2012: 11)'nin ikiz ünsüzlü (geminated) şemasına göre değerlendirildiğinde sözcük Kıpçakça katmanı olarak değerlendirilebilir.

*/gg/PT> /g/ > /ɣ/ Kıp. > /w,y/ > /ø/ = *ök/ög-ey > *öggey > *ögey* > Kır. *ögöy* krs. Alt. *ööy / öy* “üvey” (Baskakov 1947: 118-199), Hak. *ööy* “üvey” (Baskakov 1953: 136).

1.7. ET. ögüt > Kır. ügüt

ET. *ögüt* “öğüt” UKD 37/6, *ögüt al-* “öğüt almak” MK I 440, *ögüt ber-* “öğüt vermek” KB 29/16 (Nadelyayev vd. 1969: 382), -g-'nin birincil olup olmadığı kesin değildir: *ögüt* < *ög- / ök- “düşünmek”+ -üt. Ramstedt'e göre: *ö-güt* (<ögür-t- “öğüt vermek, tavsiye etmek”) (Sevortyan 1974: 501). EDPT (Clouston 1972: 102), SIFTYaF (Tenişev 1984: 195) ve OTWF'de (Erdal 1991: 343) sözcük *ö-* “düşünmek; hatırlamak” eylemine dayandırılmıştır.

Tarihî Kıpçakça: GT *ögüt* “öğüt, tavsiye” (Toparlı vd. 2007: 209). Çağataycada *ögüt* “öğüt, nasihat” (Ünlü 2014: 872).

Sözcük Güney Sibirya Türk dillerinde tanıklanamamıştır.

Kıpçak grubu Türk dilleri: K. Kl. *ügit* “ikaz” (Baskakov 1958: 687), Tat. *üget* “öğüt, ikaz” (Osmanov 1966: 744), Bşk. *ögöt* “öğüt” (Uraskinn 1996: 478).

Karlık grubu Türk dilleri: Y. Uyg. *ögüt* “öğüt, nasihat” (Necip 1995: 304). Sözcük Özbekçede tanıklanamamıştır.

Sözcük Tarihî Kıpçakça, Kıpçak grubu Türk dilleri ve Y.Uyg.da da Kırgızcada olduğu gibi -g-'lidir. Sözcüğün Güney Sibirya Türk dillerindeki (uzun ünlülü) biçimi tanıklanabilseydi sözcük arkaizm veya Kıpçakça katmanı olarak nitelendirilebilirdi. Kıpçak grubu Türk dilleri ve Y. Uyg.daki biçimler sözcüğün bu dillere ait yan katman özelliği olduğunu düşündürüyor.

*/k/PT> /g/ > /ɣ/ Kıp. (Károly 2012: 11) = *ög/ök- “düşünmek” - üt > *ögüt* (/ *öküt)> *ögüt* (/ *ögüt*) > Kır. *ögöt*.

1.8. ET. tægirmen > Kır. tegirmen

tægirmen MK. III 282, 355 (Nadelyayev vd. 1969: 548) > Kır. *tegirmen* “değirmen”. Sözcük kökü için *teğir-* (*teg-ir-*), *teğür-* (*teg-ür-*), *teğer* (*teg-er-*) (Sevortyan 1980: 177) ya da ad biçimi *teğre*: *teğir-* “etrafını çevirmek” (*teğir* “etraf), *teğür-* (< *teg-* “değmek, uzamak” (Clauson 1972: 485) etimolojilerine göre **teg-* kökü genel kabul görmüş gibidir. Erdal ET *teğirmi* “yuvarlak, daire, etrafı çevrili” (Suv. 212/5) (Nadelyayev vd. 1969: 538) köküne bağlanabileceği görüşünde olmakla beraber /-ml/ ekinin belirsizliğini de belirtir. Buradaki -mi eki ile *İstemî* (*iste-* “aramak” + -mi) sözcüğündekinin bir ve aynı olabileceğini de belirtir (Erdal 1991: 389). Sözcükle ilgili olarak DTS’de (Nadelyayev vd. 1969: 551) *teğ-* “yükselmek, kalkmak” -ir biçiminde bir açıklama yapılmıştır.

Yukarıdaki açıklamalara ek olarak sözcüğün kökeni ile ilgili *teg-* “değmek; dönmek”-*gir* “ettirgenlik eki” (*teğir-* “değmek; döndürmek”) biçimi de tasarlanabilir. Orh. T. ve E. Uyg.de kullanılan -*GUr* ettirgen çatı eki bu görüşü destekler: *kigür-* “sokmak”, *odgur-* “uyandırmak”, *tirgür-* “diriltme” (Tekin 2003: 94); *amırtgur-* “teskin etmek”, *azgur-* “azdırmak” (Gabain 2007: 59).

Tarihî Kıpçakça: GT, CC *teğirmen* “değirmen” (Toparlı vd. 2007: 268). Çağataycada *tægirmen* “değirmen” bkz. *tigirmen*, *tigirmin* (Ünlü 2014: 1100).

Güney Sibirya Türk dilleri: Alt. *teermen* “değirmen” (Baskakov 1947: 146), Hak. *teerben* “değirmen” (Subrakova 2006: 607), Tuv. *deerbe* “değirmen” (Tenişev 1968: 138).

Kıpçak grubu Türk dilleri: Kaz. *diyimen* “değirmen” (Nuraliyeva 2008: 56), K. Klp. *digirman* “değirmen” (Baskakov 1958: 171), Tat. *teğirmen* “değirmen” (Osmanov 1966: 526). Sözcük Başkurtçada tanıklanamamıştır.

Karlık grubu Türk dilleri: Özb. *teğirmen* “değirmen” (Karınıyazov ve Borovkov 1941: 444). Sözcük Yeni Uygurcada tanıklanamamıştır.

Hem Güney Sibirya Türk dillerindeki /-g-/ > /ø/ gelişimi hem de PT’deki */gg/ ikiz ünsüzlüleşmesinden (geminated) dolayı sözcüğün arkaizm ya da Kıpçakça katmanı olduğu söylenebilir. */gg/ > /g/ > /ɣ/^{Kıp.} > /w,y/ > /ø/ = **teg-gir-men* > Kır. *teğirmen*.

1.9. ET böğ- > Kır. böğö-

ET. *bөг-* “(insan veya nesne) biriktirmek, bir araya getirmek, toplamak anlamında Çağdaş Türk dillerinde “su biriktirmek, baraj oluşturmak” anlamlarında NC (Kuzey Doğu)’de Kır. *bөгö-*, Kaz. *bөge-* biçiminde yaşar. Clauson’a göre *bөge-* biçimi OT. döneminden sonra ortaya çıkmış olmalıdır: Suv. 137,4: *türe böge* “(bütün) günahlarımın toplamı”; MK II 19: *ol su:vuğ böğdi* “suyu bir havzada/barajda topladı” (Clauson 1972: 324).

ESTYa’da (Sevortyan 1978: 209) **bөг*, **böv*, **bөy* kökteş sözcüklerin tamamında “su biriktirme, baraj oluşturma” anlamlarının geçerli olduğu belirtilir. Türk dillerinde söz ünsüzü farklılık gösteren (-g, -k gibi) tek heceli gövdeler vardır: *bөг/bök*, *bөг-/bök-* ve ayrıca *bek*. Bu gövdeler muhtemelen -*k/-k*; -*ğ/-g* ekleriyle türetilmişlerdir. Bu kökteş (homoform) sözcüklerden *bөг* ad soylu sözcükten *bөge-* eylemi türemiştir.

Ramstedt, KWb’de sözcüğün Moğ. *bөг.le* (<**bөг*)’yi ad köküne dayandırarak Türk. biçimlerle karşılaştırılabileceği görüşündedir (Ramstedt 1935: 54b). ESTYa’da (Sevortyan 1978: 166) da Türk. *bөг*, Moğ. **bөг*’ün anlamsal yakınlığı (suyu biriktirme, baraj oluşturma) sözcüğün Türkçe ve Moğolca için ortak söz varlığına ait olabileceğini düşündürmektedir.

Tarihî Kıpçakçada sadece CC'de *bögey-* "boyun eğmek, itaat etmek" (Toparlı vd.: 35) sözcüğü tanıklanmıştır. Çağ.da *bögütte-* "bağlamak, akarsuyun önüne set çekmek" (Ünlü 2014: 167).

Sözcüğün Türk dillerindeki türemiş biçimler.

a) böğ-e (e.a.y.e) → Kır. *bögöt* ve Kaz. *böget* "baraj"

b) böğ-i (e.a.y.e) → Tat. *bükü* / *böke*, Bşk. *bükü* / *bögölüw* "tıkanıklık, kilit"

c) böge-'den (veya böğ-'den)- (X)t e.a.y.e. Kaz., K.klp., Trk diyal. *böget* DS II 263 (Sevortyan 1978: 210).

Güney Sibirya Türk dilleri: Alt. *bökö-* "bükmek, eğmek" (Baskakov 1947: 34). Sözcük Hakasça ve Tuvacada tanıklanamamıştır.

Kıpçak grubu Türk dilleri: Kaz. *böget* "baraj; su rezervi, depo" (Nuraliyeva 2008: 42), K. Klp. *böget* "baraj" (Baskakov 1958: 116), Tat. *böke* "tıkanıklık" (Osmanov 1966: 92), Bşk. *bögölöw* "bükmek" (Uraskin 1996: 101).

Altaycada görülen -k'-li biçim ve CC'deki *bögey-* "boyun eğmek, itaat etmek" (Toparlı vd. 2007: 35) kullanımı ve Kıpçak grubu Türk dillerinde /w,y/li biçime rastlanılmaması sözcüğün *bük-* "bükmek, eğmek" köküne dayanabileceğini düşündürmektedir. /k/'nin birincil olma durumuna göre sözcük Kıpçakça katmanı olmalıdır: */k/PT > /g/ > /ɣ/Kıp. = **bük-/böğ-et* ? > *büget-/böget-* > Kır. *bögöt*.

2. ET., OT. -ğ- / -g- > Kır. -y-

2.1. MK. yığın > Kır. cıyın

MK III 22 *yığın* > *cıyın* "yığın, küme; toplam". Sözcük *yık-* / *yığ-* eyleminin hem geçişli hem de geçişsiz eylem olma özelliği yanında Y. Uyg. Diyal. *yıkıl-* "yıklamak, düşmek" ile beraber *yıkıt-* "yık(tır)mak, düşürmek" gibi bir biçimin görülmesi de ilginçtir (Sevortyan ve Levitskaya 1989: 270-271). EDPT'deki (Clouston 1972: 904) gibi *yığ-* kökünü esas alan Ramstedt, KWb'de sözcüğü Moğ. *juga-*, *joga-*, *jigu-* "toplamak" sözcüğü ile de karşılaştırır (Ramstedt 1935: 477a).

-kın eki kendi türevleriyle birlikte genetik bakımdan -kan ekine akrabadır, ondan ancak ünlüler ile ayrılır: *tut-* "tutmak" > Kır. *tutkın* "esir, tutsak", *uç-* "uçmak" > Özb. *uçkun* "kıvılcım" (Serebrennikov ve Gadjeva 2011: 100). -kın ekinin meydana getireceği ikiz ünsüz (geminated) olma durumu sözcük için geçerli olabilir: **yık-* / *yığ-* + -kın > **yıkkın* / *yığkın* > **yığgın* > *yığın* > Kır. *cıyın*.

Tarihî Kıpçakça: *cıgil-*, *cıkıl-*, *cıhıl-* "yıklamak, devrilmek" (CC) (Toparlı vd. 2007: 42); *yıkıl-* "yıklamak, devrilmek" (CC, GT, İM, MG) (Toparlı vd. 2007: 320). Ayrıca *yık-* "yıklamak, harap etmek" (BV, GT, vd.) (Toparlı vd. 2007: 320).

yığ- "yığmak, biriktirmek, toplamak" (GT) (Toparlı vd. 2007: 320), *yıy-* (TZ) Toparlı vd. 2007: 322), *cıy-* (CC), *cıv-* (CC) "yığmak, toplamak" (Toparlı vd. 2007: 43). Çağataycada *yığın* "yığın, küme, topluluk, kalabalık, izdiham; saldırış" (Ünlü 2014: 1250).

Güney Sibirya Türk dilleri: Alt. *d'ık-* "yıklamak, yere atmak" krş. *d'ıgın* "kesilmiş ağaç, yığın" (Baskakov 1947: 60-61), Hak. *çığ-* [çırğal] "toplamak, yığmak" krş. *çıgil-* "yıklamak" (Baskakov 1953: 325). Sözcük Tuvacada tanıklanamamıştır.

Kıpçak grubu Türk dilleri: Kaz. *jıgu* "yıklamak, devirmek" (Nuraliyeva 2008: 81) krş. *jıyıntık* "koleksiyon, toplam", *jıyını* "toplamı" (Nuraliyeva 2008: 76), K. Klp. *jık-* "yıklamak, yere atmak; devirmek" (Baskakov 1958: 273) krş. *jıyıw* "toplam", *jıy-* "toplamak, biriktirmek" krş. *jık-* "yıklamak, devirmek" (Baskakov 1958: 273), Tat. *yıgiluw* "yıklamak,

düşmek”, *yıguw* “yıkmaq, dökme” (Osmanov 1966: 144, 145), Bşk. *yıgılıw* “teçhizat, malzeme (iş için)” < *yıgıw* “yıklmaq” / *yıkkı* “malzeme, alet” (Uraskin 1996: 177, 178) karşı *yıyın* “yığın, biriktirme; toplantı” (Uraskin 1996: 240).

Karlık grubu Türk dilleri: Y. Uyg. *yigim* “toplama” (Necip 1995: 468) *jigin* / *yigin* “yığın, küme; kalabalık, meclis” (Necip 1995: 182) karşı. *yekilmaq* “yıklmaq” (Necip 1995: 464), Özb. *yikilmak* “yıklmaq” (Karimiyazov ve Borovkov 1941: 198) karşı. *yigin* “toplama” (Karimiyazov ve Borovkov 1941: 199).

Tarihî ve Çağdaş Türk dillerindeki veriler /k/ ile /ğ/ nin fonemik farkını açıkça göstermektedir. Dolayısıyla *yık-* “yıkmaq, harap etmek” ile *yığ-* “yıgmaq, toplamak” eylemleri kökteş değildir.

**yığ-* “yıgmaq, biriktirmek+ *-kın* > **yığkın* > **yığgın* > *yığın* > Kır. *cıyın* “toplama; toplantı” (Yudahin 1998: 214). Alt. *d’ıgın*, Y. Uyg. *jigin* / *yigin*, Özb. *yigin* biçimlerinin aksine Kıpçak grubu Türk dillerinde -ğ- > -y- değişimi tamamlanmış görünmektedir. CC.’deki *cıy-*, *cıv-* biçimleri de bu değişim henüz XII. veya XIII. yy.larda başladığının kanıtıdır. Buna göre Kır. *cıyın* Tarihî Kıpçakça veya Kıpçak grubu Türk dilleri katmanı olarak kabul edilebilir.

2.2. ET. ağıl > Kır. ayıl

ET. *ağıl* E 47/5, Th S11/71 (Nadelyayev vd. 1969: 18) > Kır. *ayıl* “köy”. Sözcük **āg-* / **āğ-* / **aw-* + - (a)l (yer adları yapan ek) (Sevortyan 1974: 84). Clauson NE (Kuzey Doğu) ve NC (Kuzey Merkez) dillerindeki *ayıl* biçiminin Moğolca’dan tekrar ödünçleme olduğu görüşündedir (Clauson 1972: 83). Doerfer Türk. *ağıl* biçiminin Moğ. *ayıl* biçiminden daha eski olduğunu belirterek: Türk. *ağıl* > Moğ. **ağıl* > **ağil* > *ayıl* fonetik gelişimini göstererek Türk. *ağıl* > Moğ. *ayıl* gelişimini doğru bulmaz. Doerfer (1967: 84)’e göre Far. *şehir*, Sogd. *kent* gibi yerleşim adları çoğunlukla yerleşik topluluklardan ödünçlemedir.

Tarihî Kıpçakçada: CC, BV, GT, MG’de sözcük tanımlanamamıştır. Yalnızca KFT ve Kİ’de *ağıl* “ağıl, koyun ve keçi sürülerinin gecelediği çitle çevrili alan” (Toparlı vd. 2007: 3) biçiminin olması en azından XVI. yy.a kadar *awıl* veya *awul* (belki de *ayıl*) gelişiminin olmadığı gösterir. Çağataycada *ayıl* “mandıra, ahır” bkz. *ağıl*, *avul*, *avıl* (Ünlü 2014: 72, 73, 77).

Güney Sibirya Türk dillerinde: Alt. *ayıl* “aile (ayıl-d’urt); çadır; köy” (Baskakov 1947: 15), Hak. *aal* “yerleşim bölgesi / alanı, köy; kırsal bölge” (Baskakov 1953: 12), Tuv. *aal* “yerleşim alanı, köy; ev” (Tenişev 1968: 6).

Kıpçak grubu Türk dilleri: Kaz. *avıl* “köy” (Nuraliyeva 2008: 64), K. Klp. *awıl* “köy” (Baskakov 1958: 64), Tat. *avıl* “köy” (Osmanov 1966: 20), *awıl* “köy, yerleşim bölgesi” (Uraskin 1996: 57).

Karlık grubu Türk dilleri: Y. Uyg. *avul* “köy” (Necip 1995: 23), Özb. *avul* “köy” (Karimiyazov ve Borovkov 1941: 305).

Altayca ve Tuvacadaki uzun *a*’lı biçimler (*aal*) ile Kıpçak grubu dillerin /ğ/ > /v, w/ değişimine ulaşmış biçimlerin aksine Kırgızcada /y/’li biçimin görülmesi sözcüğün Kıpçakça katmanı değil Moğolcadan tekrar ödünçlenme olduğunu ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

2.3. ET. yegirmi > Kır. cıyırma

ET. *yegirmi* E 11/1, KT 6/11 (Nadelyayev vd. 1969: 253) > Kır. *cıyırma* “yirmi”. Etimolojisi net olmayan sözcüklerden biridir. Sözcükle ilgili dikkate değer iki görüşten biri Ramstedt’e aittir. Ona göre sözcük Moğ. **jigür-*, **jigir-* “çift olmak” eylemlerine

dayanabilir. Sözcük ile ilgili diğer görüş Bang'a aittir. O ise sözcüğün *ikir "iki gövde" anlamına gelen soyut ad köküne bağlar (Sevortyan ve Levitskaya 1989: 201).

Tarihî Kıpçakça: BV, GT, İM *yigirmi* "yirmi" (Toparlı vd. 2007: 322). Çağataycada *yigirmi* "yirmi" krş. *yëgirmi*, *igirmi*, *igirme* (Ünlü 2014: 1253).

Güney Sibiry Türk dilleri: Alt. *d'irme* "yirmi" (Baskakov 1964: 124), Hak. *çibirgi* "yirmi" (Baskakov 1953: 315), Tuv. *çeerbi* "yirmi" (Tenişev 1968: 399).

Kıpçak grubu Türk dilleri: Kaz. *jiyırma* "yirmi" (Nuraliyeva 2008: 76), K. Klp. *jigirma* "yirmi" (Baskakov 1958: 250), Tat. *yığırme* "yirmi" (Osmanov 1966: 144), Bşk. *yığırme* "yirmi" (Uraskin 1996: 177).

Karluk grubu Türk dilleri: Y. Uyg. *jigirme* / *yigirme* "yirmi" (Necip 1995: 182, 468), Özb. *jigirma* "yirmi" (Karaniyazov ve Borovkov 1941: 195).

Diğer Türk dilleri ile karşılaştırıldığında Güney Sibiry Türk dillerindeki biçimlerin farklı bir fonetik gelişim gösterdikleri söylenebilir. Kıpçak ve Karluk grubu dillerde /g/ nin korunması bu diller için arkaizm sayılabilir. Kaz. *jiyırma*, Kırgızca *cıyırma* biçimleri sözcüğü burada incelenen diğer tüm dillerden ayırır. *cıyırma* biçiminin Kazakça yan katman olma ihtimali yüksektir.

Sonuç

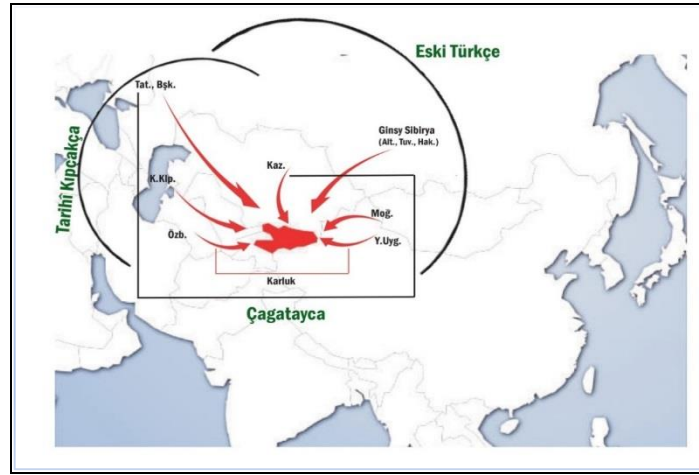
ET. ve OT. iki vokal arası -ğ-, -g- seslerini içeren bazı sözcüklerin Kırgızcada niçin erimedini ve ikincil uzun ünlü oluşturmadığını tam anlamıyla tespit etmek, başka bir deyişle bu sürecin ne zaman ve ne şekilde kural dışı hâle geldiğini belirlemek için ET. ve OT. -ğ-, -g- seslerini içeren söz gruplarının fonetik özelliklerine, sözcüklerdeki ünlü ve ünsüz niteliklerine bakmak gerekir. *bugu*, *sogon*, *tügül*, *ögöy*, *ögöt*, *cıyırma*, *cıyın* sözcüklerinin kök veya gövdelerinde gerçekten birincil -ğ-, -g- ünsüzleri taşıyıp taşımadıkları bu sözcüklerin etimolojileri incelendiğinde görülmüştür. Kırgızcada iki vokal arası -ğ-, -g- seslerinin tamamının eriyerek düştüğü, istisnai sözcüklerin ise aslında -k- > -g-, -k- > -g- gelişiminin tamamlanmış biçimi olduğu şeklinde bir izah sözcüklerin birincil -ğ-, -g- taşıyıp taşımaları tartışmasından ve bu sözcüklerin bir kısmının Altay, Hakas ve Tuva yazı dillerinde ikincil uzun ünlülü olmasından dolayı kandırıcı olmaktan uzaktır. Özellikle X.-XII. yy.lar arasındaki süreçte Kırgızca ile Altaycanın tipolojik benzerliklerinin bozulmaya başladığı gerçeği unutulmamalıdır. Bu açıdan konuya tekrar fonetik açıdan bakmak faydalı olacaktır.

Söz konusu sözcükleri leksikolojik açıdan incelediğimizde ise daha kandırıcı sonuçlar elde etmek mümkündür. Tarihî ve Çağdaş Türk dil ve diyalektlerinden yapılan ödünclemeler Kırgızcanın fonetik gelişim sürecinde istisnalar oluşturmuş olabilir. Zira birçok dil eski diyalekt sürecinin dallanması sonucu ortaya çıkmıştır. Bu nedenle yazı dillerinin hemen hemen tamamında karışık "isogloss"lar bulunması normaldir. Diyalektler arası etkileşim (interdialect contact) iki veya daha fazla lehçe/diyalekt arasındaki temasın orijinal diyalektlerin hiçbirinde meydana gelmeyen formların gelişmesine yol açtığı durumlardır. Kırgızlar ile beraber Kırgız dili de tarih boyunca hareket hâlinde olduğu için yukarıda bahsedilen durum fonetik bir hususiyetten çok Kırgızcanın Tarihî ve Çağdaş Türk dil ve diyalektlerle olan etkileşimi sonucu oluşmuş olmalıdır. Bu olgu genel hatlarıyla Yenisey (VII. yy.) döneminden Tiyan-Şan'a olan göç sürecinde (XI.-XVI. yy.lar) Kıpçak alt katmanı (substratum), XVII.-XIX. yüzyıllar arası Çağatay yazı dili alt katmanı, yine aynı yüzyıllara denk gelen ve XX. yy.ın başlarını da kapsayan Kazak, Karakalpak, Tatar, Başkurt, Özbek, Yeni Uygur diyalektlerinin (sonradan yazı dilleri) alt katman teşkil etmesi şeklinde izah edilebilir.

Johanson (2007: 25-26) Türk dillerinde temel farklılaşmanın bölgesel değişmelere bağlı olduğunu, bu bölgelerde bağımsız, bölgesel tipolojik süreklilikler ortaya çıkmasının yanında birçok Türk dilinde karmaşık alt katmanların da tesirleri olduğunu, bazı dillerin toplumsal-iletişimsel şartlar altında ortaya çıktıklarını belirtir. Değişik türde kurallaşmanın temel sebebi olarak da XII. yy. Moğol istilasını işaret eder. Benzer görüşler yani Çağdaş Türk yazı dillerinin tarihlerindeki tipolojik kopuklukları Dilâçar (1957) tarafından *Türk Lehçelerinin Meydana Gelişinde Genel Temayüllerin Koyulaşması ve Körlenmesi* adlı çalışmasında da izah edilmiştir.

Bu çalışmada incelenen sözcükler ile ilgili arkaizm, Tarihî Kıpçakça katmanı, Kıpçak, Karluk yan katmanı vb. görüşler Tarihî ve Çağdaş Türk dillerinden hareketle varılan sonuçlardır. Ancak bu çalışma sonuç kısmında belirtilen görüşlerin tartışılmazlığı iddiasında değildir. Hem Kırgızca hem de diğer Türk dilleri için yapılacak daha detaylı araştırmalar bu konu ve iddiaları güçlendirecek veya onlara farklı açılardan bakmamıza olanak sağlayacaktır.

Resim 1: XII. yy. Moğol istilasından sonra Kırgızcadaki alt ve yan katmanlar haritası

cığaç= ET.deki (y)ı/ağaç biçimi korunmuştur. Arkaizm olarak kabul edilebilir.

bugu= Arkaizm veya Moğolcadan ödünçlemedir.

sogun= Arkaizm

tügül= Arkaizm

ögöy= Kıpçakça katmanı

ügüt= Kıpçak veya Karluk grubu Türk dilleri yan katmanı

tegirmen= Arkaizm veya Kıpçakça katmanı

bögö-, bögöt= Kıpçakça katmanı

ayıl= Moğolcadan tekrar ödünçleme

cıyırma= Kazakça yan katmanı

cıyın= Tarihî Kıpçakça veya Kıpçak grubu Türk dilleri katmanı

cigit= ET.deki *yigit* biçimine göre arkaizm olarak kabul edilebilir.

Kısaltmalar

bkz.: Bakınız

- Bodr. İsf.A.: Bodrogligeti, András. On the Turkish Vocabulary of the İsfahan Anonymous
- Brock. OGM: Borckelmann, Carl. Osttürkische Grammatik der islamischen Literatursprachen Mittelasiens
- Bşk.: Başkurtça:
- BV: Baytaratü'l Vâzih
- Diyal.: Diyalekt
- DM: Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye
- DTS = Drevnetyurskiye Slovar'
- E1: Yenisey Berge anıtı
- E7: Yenisey Sudji bölgesi anıtı
- e.a.y.e.: Eylemden ad yapma eki
- EDPT = An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish
- ESTYa: Etimologičeskiy Slovar' Tyurskih Yazıkov
- ET.: Eski Türkçe
- E. Uyg.: Eski Uygurca
- Far.: Farsça
- GT: Gülistan Tercümesi
- Hak.: Hakaşça
- İM: İrşâdü'l- Mülûk Ve's Selâtîn
- Kaz.= Kazakça
- KB: Kutadgu Bilig
- KFT: Kitâb Fi'l-Fıkh Bi'l-Lisâni't-Türkiyye
- K.Klp.: Karakalpakça
- Kır.: Kırgızca
- Kİ: Kitâbü'l-İdrâk Li-Lisâni'l-Etrâk
- KK: El- Kavanînü'l-Külliyee Li-Zabtî'l-Lügati't-Türkiyye
- krş.: Karşılaştırınız
- KT: Kül Tegin anıtı
- KWb: Kalmückisches Wörterbuch
- MK: Mahmud Kaşgarî
- MG: Münyetü'l-Guzât
- Moğ.: Moğolca
- Orh. T.: Orhon Türkçesi
- OT.: Orta Türkçe
- OTWF: Old Turkic Word Formation
- Özb.: Özbekçe
- PT: Proto Türkçe
- RH: Kitâb Fî Rıyâzâtî'l-Hayl
- SIGTYaF: Sravnitel'no-Istoričeskaya Grammatika Tyurskih Yazıkov Fonetika
- SIGTYaL: Sravnitel'no-Istoričeskaya Grammatika Tyurskih Yazıkov Leksika
- Sogd.: Sogdca
- TA: Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugalî
- Tat.: Tatarca
- Th S 11: Irk Bitig
- TT X: Türkische Turfan Texte X
- Tuv.: Tuvaca
- Türk.: Genel Türkçe
- TZ: Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye
- UKD: Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı
- VEWT: Versuch eines etymologischen Wörterbuch der Türksprachen
- Y. Uyg.: Yeni Uygurca

Kaynakça

- Baskakov, Nikolay A. (1947). *Oyrotsko-Russkiy Slovar'*. Moskva: GIISN.
- Baskakov, Nikolay A. (1953). *Haksasko-Rysskiy Slovar'*. Moskva: GIINS.
- Baskakov, Nikolay A. (1958). *Karakalpakso-Russkiy Slovar'*. Moskva: GIINS.
- Baskakov, Nikolay. A. (1964). *Russko-Altayskiy Slovar'*. Moskva: Izdatel'stvo Sovyetskaya Entsiklopediya.
- Baskakov Nikolay, A. (1969). *Vvedenie v izuchenie tyurkskikh yazykov*. Moskva: Izdatel'stvo 'Vysshaya Shkola'.
- Batmanov, İgor A. (1939). *Grammatika Kirgizskogo Yazıka*, Vıpusk I. Frunze, Kazan: Kirgizskoye Gasudarstvennoye Izdatel'stvo.
- Clauson, Gerard S (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford University Press.

- Dilâçar, Agop (1957). Türk Lehçelerinin Meydana Gelişinde Genel Temayüllerin Koyulaşması ve Körlenmesi. (TDAY-Belleten, 5), 83-93.
- Doerfer, Gerhard (1967). *Türkische und Mongolische Elemente Neupersischen Band II*. Wiesbaden.
- Eckmann, Janos (1965). Memlük Kıpçakçasının Oğuzcalaşmasına Dair. (TDAY-Belleten 12). 35-41.
- Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon, I, II Volumes*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Gabain, v. Annemarie (1952). Die Natur des Prädikats in den Türk Sprachen (Türk dillerinde bildircinin mahiyeti). KsA III. 94-94.
- Gabain, v. Annemarie. (2007). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: TDK Yayınları.
- Golden, Peter (1992). *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. Otto Harrassowitz-Wiesbaden.
- Jankowski, Henryk (2015). Reconstruction of Old Kipchak, Proceedings of the 12th Seoul International Altaistic Conference. (16-19, July). 271-292.
- Johanson, Lars (1998). *The History of Turkic, The Turkic Languages* (Ed. Johanson, L. ve Csató, E.). London: Routledge.
- Johanson, Lars (2007). *Türk Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler* (Çev. Nurettin Demir). Ankara: TDK yayınları.
- Karınıyazov, Taşmukhammed N. ve Borovkov, Aleksandr K. (1941). *Uzbeksko-Russkiy Slovar'*. Taşkent: Izdatel'stvo Uzbekistanskogo Filiala Akademii NAUK SSSR.
- Károly, László (2012). History of the intervocalic velars in the Turkic languages, *Turkic Languages* (Ed. L. Johanson). 16 (2012). 3-24.
- Levitskaya, Liliya vd. (2003). *Etimologičeskiy Slovar' Tyurskih Yazıkov (Obşçetyurskiye i mejtyurskiye osnovi na bukou "L, M, N, P, S*. Moskva: Izdatel'stvo Vostoçnaya Literatura.
- Nadelyayev, Viladimir M., vd. (1969). *Drevnetyurskiye Slovar'*. Leningrad: NAUKA Leningradskoye Otdeleniye.
- Necipoviç, Emir Necip (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* (Çev. İklil Kurban). Ankara: TDK Yayını.
- Nuraliyeva, Kurastırgan N. (2008). *Kazakh-English Dictionary*. Almatı: Dayk Press
- Osmanov, Mukhamet M. (1966). *Tatarsko-Russkiy Slovar'*. Moskva: Izdatel'stvo Sovyetskaya Entsiklopediya.
- Ramstedt, Gustav J. (1924). Die Verneinung in den altaischen Sprachen. (MSFOu). LII 196-215.
- Ramstedt, Gustav J. (1935). *Kalmückisches Wörterbuch*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Ramstedt, Gustav J. (1957). *Einführung in die Altaische Sprachwissenschaft I Lautlehre*. Helsinki: Mémoires de la Société Finno-Ougrienne. No. 104: 1.
- Rassadin, Valentin I. (1982). *Oçerki po istoricheskoy fonetikiye buryatskogo yazıka*. Moskva: Nauk.

- Räsänen, Martti (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuch der Türksprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen seura.
- Serebrennikov, Boris A. ve Gadjieva, Ninel Z. (2011). *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Gramer* (Çev. Tefik Hacıyev-Mustafa Öner). Ankara: TDK Yayınları.
- Sevortyan, Edvard V. (1974). *Etimologičeskiy Slovar' Tyurskih Yazıkov (Obşçetyurskiye i mejtyurskiye osnovı na glasniye)*. Moskva: AN SSSR: IN Yazıkoznaniya Nauka.
- Sevortyan, Edvard V. (1978). *Etimologičeskiy Slovar' Tyurskih Yazıkov (Obşçetyurskiye i mejtyurskiye osnovı na bukvu "B")*. Moskva: AN SSSR: IN Yazıkoznaniya Nauka.
- Sevortyan, Edvard (1980). *Etimologičeskiy Slovar' Tyurskih Yazıkov (Obşçetyurskiye i mejtyurskiye osnovı na bukvu "V, G, D")*. (Red. Ninel Z. Gadjieva). Moskva: AN SSSR: IN Yazıkoznaniya Nauka
- Sevortyan, Edvard V. ve Levitskaya, Liliya S. (1989.) *Etimologičeskiy Slovar' Tyurskih Yazıkov (Obşçetyurskiye i mejtyurskiye osnovı na bukvu "J, C, Y,")*. Moskva: AN SSSR: IN Yazıkoznaniya Nauka.
- Subrakova, Ol'ga V. (2006). *Hakassko-Russkiy Slovar'*. Novosibirsk: Ministerstvo Obrazovaniye i Nauki Resp. Hakasiya.
- Tekin, Talat (1989). Türk Dil ve Dialektlerinin Yeni Bir Tasnifi. (*Erdem* 13): 141-168.
- Tekin, Talat (1995). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi- 13.
- Tekin, Talat (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 9.
- Tenişev, Ethem R. (1968). *Tuvinsko-Russkiy Slovar'*. Moskva: Sovyetskaya Entsiklopediya, 646 c. Moskva.
- Tenişev Ethem R. (1984). *Sravnitel'no-Istoričeskaya Grammatika Tyurskih Yazıkov Fonetika*. Moskva: Akademiya NAUK SSSR.
- Tenişev Ethem R. (2001). *Sravnitel'no-Istoričeskaya Grammatika Tyurskih Yazıkov Leksika*, Moskva: Rossiyskaya Akademiya Nauk.
- Toparlı, Recep vd. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını.
- Uraskin, Zinnur G. (1996). *Başkirsko-Russkiy Slovar'*. Moskva: Izdatelstvo "Digora".
- Ünlü, Suat (2014). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Yılmaz, Emine (2010). Tatarca Ön Ünlülü Sözcüklerde Ünlüler Arası -g- Sesi Üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 58(2), 131-36.
- Yudahin, Konstantin K. (1998). *Kırgız Sözlüğü Cilt I, II* (Çev. Abdullah Taymas), Ankara: TDK Yayınları.
- Yunusaliyev, Bolot M. (2016). Kırgız Dili ve Dialektleri (Çev. Erhan Taşbaş). *Gazi Türkiyat*, 19, 241-267.

